

ЦЭРЭН ГАЛАНОВ

МҮНХЭ ЗУЛА

ЦЭРЭН ГАЛАНОВ

МҮНХЭ ЗУЛА

Шэлэгдэмэл зохиолууд

«Буряад үнэн»

Улаан-Үдэ

2002 он

Тус ном Бурядай Уран зохиолшодой холбооной болон Буряад Республикын соёлой Министерствын «2002 ондо ном хэблэхэ Программын» үндэһэн дээрэ хэблэгдэбэ.

Галанов Ц.Р.

Г.15 «Мүнхэ зула». Шэлэгдэмэл зохиолнууд.- Улаан-Үдэ, «Буряад үнэн».2002-493 н.

Бурядаймнай элитэ уран зохиолшо энэ ном соогоо зохиохы ажалайнгаа ямараб даа нэгэ дүн гаргаха гэхэ гү, али эгээл эрхим зохиолнуудаа ишлэн бүридхэжэ, үргэн олон уншагшадтаа дурадхана. Тиэхэдэ геройнуудайнгаа доторой байдал, психологи, сэбэр сэхэ абари зан, баян доторойнь байдал зураглан, зохиолнуудаа үнэн бодото байдал дээрэ, баримтата түүхын фактууд дээрэ үндэһэлжэ бэшэһэн байна.

ББК 84. Бу

**ХАЙРАТА ТҮРЭХЭН ЭХЭ ДУЛСАН
ЭСЭГЭ ГАЛАН ХОЁРОЙНГОО
МҮНХЭ ДУРАСХААЛДА ЭНЭ НОМОО ЗОРЮУЛНАБ**

Ц. ГАЛАНОВ

*Эмээлэйм дүрбэн шэгшэгтэ
Эмнигхэн моринойм сармаахан.
Энээхэн байгаашаар болодоггүй
Эрьежэ ерэдэг юртэмсэ.
Тохомойм дүрбэн шэгшэгтэ
Тооһохон моринойм сармаахан
Тонхон ханаашаар болодоггүй
Тойрожо ерэдэг юртэмсэ.*

(Хэжэнгэ нютагай урданай дуун)

*Хэбэд номхон Хэжэнгэм
Хэзээш минии зүрхэн соо*

(Х.Намсараев)

Ц.Р.ГАЛАНОВАЙ УРАН ЗОХЁОЛОЙ ШЭДИТЭ ХҮСЭН

Бурядаймнай элитэ уран зохёолшо, Россин ба Буряад Республикын соёлой габьяата ажал ябуулагша, Буряад Республикын гүрэнэй шангай лауреат, «Хүндэлэлэй тэмдэг» гэхэн орденой кавалер Цэрэн Раднаевич Галанов түрэл литературынгаа хүгжэлтэдэ, үндэһэн соёл культурада хубитаяа оруулһан аргагүй ехэ үүргэтэй, түрэл нютагайнгаа ба Россин гүрэнэй олон тоото уншагшадта үнинэй мэдээжэ болоһон, үндэр дээдэ сэгнэлтэ хайрадань нэгэтэ бэшэ хүртэһэн байха юм.

Цэрэн Галанов илангаяа эдэбхитэйгээр, үрэ дүн ехэтэйгээр үндэһэн прозынгоо жасада дүшөөд гаран жэл ажаллаһан байна. Туужа наринаар зохёохо түрэлхи табисууртай һэн тула буряад туужынгаа үндэһэ һуури батаар бэхижүүлэлсэһэн, хүгжэлтынь замые үргэдхэлсэһэн, дардам дамай болголсоһон габьяатай.

Гэбэшье Цэрэн Галановай гол шухала габьяануудай нэгэн юуб гэхэдэ, тэрэ буряад расказууд болон туужануудта үнэн бодото, гүнзэги психологизм оруулжа, тэрэнэй буряад үндэһэн прозын, илангаяа буряад жэнхэни туужын онсо шэнжэнүүдэй шанар болгон батадхаһан байна. Нүгөө нэгэ талань гэхэдэ, уран зохёолшо эхэнэрнүүдэй орёо байгуулга һайн мэдэхэ, ойлгохо һэн тула буряад литературадамнай дабташагүй, аргагүй һонирхолтой, алишье талаһаань абажа харахада «агуу гоохонууд», «саран хүхынүүд» шэнги буряад эхэнэрнүүдэй образуудые байгуулаа гэшэ.

Эдэ бүгэдэ Цэрэн Галановые мүнөө үе сагай үндэһэн уран зохёолшодой түрүү зэргэдэ гарганхай.

* * *

Ц.Р.Галанов хэбэд номхон Хэжэнгын энгэр дээрэ толорогшо, элдин талын һалхинда эбэршэтэрээ үлөөлгэһэн, уг гарбалаараа баян Ушхайта нютагта, 1932 оной июниин 11-дэ, ойн харуулшанай бүлэдэ түрэхэн намтартай. Цэрэн Галановай Сэдүүгэй Сэрэмпэлэй гүйлгэжэ орошоһон һалбайн сагаан нуурай һэбшээндэ үлөөлгэн, һэбхезн уулын хормойгоор харгылан, Шалсаана хадын оройгоор омогорхон ябатарнь, һургуулиин наһан ерэжэ, 1941 ондо нютагайнгаа һургуулида оробошье, Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай эрхэ бэшэ эрид хатуу эрилтээр хара ажалай гашуун амта амасаха, аха нүхэдөө дахажа адуу малшье хараха, үбһэ таряашье хуряалсаха болоо һэн. Иигэжэ дайнай ба дайнай һүүлээрхи хүшэр хүндэ байдалай шэрүүн ёһоор хүдэржэжэ хүн болохо хуби заяатай байгаа.

Гэбэшье Цэрэн Галановой хуби заяан - жаргалтай хүнэй заяан гээшэ. Юуб гэхэдэ, тэрэ Хэжэнгын дунда, Улаан-Үдын ба Нархатын хургуулинуудта эрдэм ухаанай эхи татаха аргатай, хүн түрэлтэнэй, бүмбэрсэг дэлхэйн жама ёно ойлгожо ябаха эрхэтэй байгаа бшуу. Гадна, хургуулиингаа һүүлдэ сэрэгэй албанда ябажа ерээд, 1953 ондо М.Горькийн нэрэмжэтэ Литературна институтда орожо, тэрэнээ 1958 ондо дүүргэжэ, арбан зургаан жэлэй хугасаа соо түрэл республикынгаа радиокомитедтэ литературна редактораар, хорин нэгэн жэл республикынгаа Уран зохёолшодой холбоондо литературна консультантаар, түрүүлэгшын орлогшоор ажаллаһан байна. Мүн баһа 1995 онһоо 2001 он хүрэтэр «Байгал» сэтгүүлэй ахамад редакторай орлогшоор ажаллаһан түүхэтэй. Мүнөө үедэ Цэрэн Галанов наһанайнгаа ута амаралтада гаранхай, уран бүтээлнүүдые эдэбхитэйгээр бэшэжэ байнхай. Иимэл хуби заяае жаргалтайл хүнэй хуби заяан гэнгүй яахаб!

Ц.Р.Галановой зохёохы замынь мүн баһа бурхан багшын тэмдэгтэй, уран дура буляһан угалза зохёолнуудаар илгаатай байха юм. Цэрэн Галанов түрэлхи тон нарин шанартай бэлигтэй, бурхан багшын заяаһан онсо тэмдэгтэй һэн тула үшөө 5-дахи класста һуража ябахадаа, түрүүшынгээ шүлэгүүдые бэшэжэ эхилһэн, саашадаа гуурһаниинь бүришье хурсадажа, уран зохёолшо болохо гэжэ түрэнэн хуби заяаниинь элирээ һэн.

Гэбэшье Ц.Р.Галановой хуби заяан поэзитэй бэшэ, харин уянгата прозотой нягта холбоотойгоор хүгжэжэ, тэрэ тон нарин шэнжэтэй, хүнэй зүрхэ сэдхэл, уян хүдэлгэхэ аргатай зохёолшон боложо тодороо һэн.

Ц.Р.Галановой түрүүшын ном - «Эсэгийн хүбүүн» гэхэн рассказыудайнь суглуулбари тэрэнэй үшөө оюутан ябахадань 1957 ондо Буряадай номой хэблэлээр гаргагдаһан байна. Нүгөө, хоёрдохи номын 1960 ондо «Харгы» гэжэ нэрэтэйгээр хэблэгдэһэн юм. Удаань нэгэ-нэгэ туужа болон хэдэн рассказыудһаа бүридэһэн «Дулмаадай» (1962), «Этигэл» (1963) гэхэн номууд хэблэгдэн гараа. Эдэ номуудай һүүлээр хоёр туужаһаа бүридэһэн «Мүнхэ хабар» (1966), «Рэгзэмаа» (1970) гэхэн номууд, 1972 ондо «Тайгын эзэн», 1979 ондо «Саран хүхы» гэхэн повестьнууд хэблэгдэн гараа һэн. Эдэ хойно хойноһоо удаа дараалан гараһан номууд уран зохёолшын өхэ эдэбхитэйгээр ажаллаһаниие гэршэлнэ гээшэ.

Ц.Р.Галанов гансал рассказыудые, туужануудые зохёодог бэшэ, мүн баһа зүжэг зохёолнуудые, роман бэшэдэг үргэн дэлисэтэй уран зохёолшо. Тэрэнэй бэшэһэн «Жаргал» (1966), «Намарай гурбан үдэр» (1970) гэхэн пьесэнүүд Х.Намсараёвай нэрэмжэтэ драмтеатрай тайзан

дээрэ табигдаһан байна. 1975 ондо Ц.Р.Галановай «Хун шубуун» гэхэн онсо өөрсэ маягтай, гүнзэги философско удхатай, буряад арадай түүхэ үнэн зүбеер харуулһан, хүн түрэлтэнэй хүгжэлтын жама ёһо элишэлһэн романаһын хэблэгдэн гараһаниһын булганда мэдээжэ.

Мүнөө Ц.Галанов энэ романаһингаа хоёрдохи хуви бэшэжэ дүүргээд хэблүүлээ. Мүн баһа «Гэсэрэй нэлмэ» гэхэн зүжэг зохёолоо бэшэжэ дүүргэнхэй.

Ц.Галановай зохёолнууд гансашье буряад хэлэн дээрэ бэшэ, мүн баһа ород хэлэн дээрэ хэблэгдэн гараһан байна. Москва хотодо «Советская Россия», «Современник» гэхэн хэблэлнүүдтэ тэрэнэй «Первый снег» (1964), «Память сердца» (1975) гэхэн номууд, Улаан-Үдэ хотодо «Сын отца» (1964), «Вечная весна» (1973), зургаан повестьнуудһаа бүридэһэн шэлэгдэмэл зохёолнуудын «Первый снег» (1975) гэхэн нэрэтэйгээр, мүн баһа 1986 ондо «Время созревания брусники» гэхэн номуудын ород хэлэн дээрэ хэблэгдээ һэн.

Уран зохёолшын эдэ ба бэшэшье бүтээлнүүдын уншагшадай дура аргагүй татаад лэ байдаг. Юуб гэхэдэ, Ц.Галанов ехэ уянгатайгаар, түрэл арадаһингаа урданай ёһо заншал, ухаан бодолоһын, ажал хүдэлмэриһын, ажа амидаралаһын, баян дүй дүршэл тон наринаар зураглан харуулжа шададаг байна. Жэшээлхэдэ, «Саран хүхы» гэхэн туужа соогоо зэд, туулган гэхэн зүйлнүүд ба буряад зон хоёрой хоорондо ямар холбоо бииб, эдэ ашагта малтамалай зүйлнүүд буряад арадай ажабайдалда урда саһаа нааша ямар үүргэ дүүргэдэг байгаа, юүндэ Саран Хүхы гэжэ нэрэтэй гоё хайхан буряад басаган зэд хүнэгүүдһээ боложо, һара дээрэ гарашооб гэхэ мэтэ асуудалнуудые ехэ һонирхолтойгоор табиһан байна.

Үгышье һаа, гэртэ ороходоо заалһаа түрүүн эрэ хүн, һүүлдэнэ эхэнэр хүн ородог байгаа гэхэн заншал буряад арадта эртэ урда саһаа хойшо байһан, ехэ гүнзэги удха шанартай заншал юм гэжэ «Рэгзэмаа» гэхэн повесть соогоо харуулхадань, бидэ, уншагшад, нээрээшье ехэ үндэһэтэй, ехэ удхатай юм байна гэжэ байжа гайхан тагнан ойлгожо абанабди.

Ц.Галановай нүгөө нэгэ тэмдэглэлтэй талань юун бэ гэхэдэ, тэрэ буряад арадаһингаа аман зохёолой амидаралта хүсэ хара багаһаань халуун зүрхөөрөө шэнгээжэ абаһан тула, үнэн байдалһаа үльгэр түүхые оршолон дэлхэйн жама ёһые яашье таһалжа, хубаажэ болохогүй, юүмэн бүхэн юртэмсэ түбидэ хүйһэн бэээрэе нягта холбоотой гэжэ һайн ойлгоһон хадаа, зохёохы ажалдаа үндэһэн тулгань болон үргэн дэлисэтэйгээр хэрэглэдэг байха юм. Энэнэ хадаа Цэрэн Галановай бүхы зохёохы ажалаһын гол түлэб болоно

гээшэ. Жэшээ баримта болгон иимэ нэгэ онсо найруулгада хандая. 1982 ондо «Мүнөө үеын Сибириин повесть» гэхэн ниитэ гаршаг доро Ц.Галановой табан повестьнуудһаа бүридэһэн «Алирһанай улайха хаһа» гэхэн номын хэблэгдээ һэн. Энэ ном соонь «Шэнэ тарьян», «Алирһанай улайха хаһа», «Хойто-Байгалай домог», «Холын бэри», «Һэшхэл» гэхэн табан үнгын угалза мэтэ, уран гоё, уянгата, уран зохёолшын эгээл һайнуудын гэмээр повестьнуудын хамтадхагдаһан байна.

Эдэ зохёолнуудайнгаа урда уран зохёолшо бүхы номойнгоо гол удхые тодорхойлон, Хэжэнгэ нютагайнгаа арадай хэр угһаа дуулажа ябаһан гүн удхата дуу хэрэглэжэ, хүн түрэлтэнэй хуби заяанда хододоо мүнхэ, хүн бүхэнэй хубиин хэрэгтэ эрхэ бэшэ шиидхэгдэхэ асуудалнуудые хараадаа абан, хүн бүхэн аба эжынгээ нэрэ алдарые мүнхэлжэ ябаха, ами наһанайнгаа мүнхэ бэшые мартангүй һанажа ябаха, амраг гансаяа алдангүй анхаржа, айл бүлэ боложо, ганса сусал гал болохогүй, ганса хүн хүн болодоггүй гэдэгтэл хүн ухаантанай, уг гарбалайнгаа алтан утаһа таһалангүй мүнхэлэн амидаран жаргаха ёһотой гэжэ үргэн олон уншагшадтаа һануулхые оролдоно гээшэ.

Энэ гүнзэги философско удхатай һанал бодолоо улам саашань хүгжөөн, зохёолнуудайнгаа урда үгтэһэн үгэ соогоо уран зохёолшо хүн боложо түрэхэһөөнь хойшо хүл гараа хүсэд багсаар шоройдоһон, уран зохёолойнгоо утаһа татаһан түрэл һайхан Хэжэнгэ нютаг тухайгаа, хүрьһэтэ алтан дэлхэй хүн зоной ажабайдалда хэды шэнээн удха шанартай байһан тухай уран гоёор, удха түгэлдэрөөр найруулһан байна. Энэ найруулгын уншахадаа хүн бүхэн өөр өөрынгөө эхэ нютаг, баяр баясхалангаа, энхэ дуунайнгаа тоонто тухай, дэлхэйн эрьесэ, сагай ябаса тухай, юмэн бүхэнэй эхин узуур тухай, түрэл нютагайнгаа байгаалиин саашадаа сэсэглэн һалбархын түлөө оролдохо тухай ухаан бодолоо хүдэлгэнгүй, зүрхэ сэдхэлээ уяраангүй үнгэрхэгүйл байха гэжэ һанагдана.

Үнэхөөрөөшье, уран зохёолшын бага наһанһаань хойшо эльгэ зүрхэндэнь шэнгэн ороһон залаатай буряад малгай мэтэ шобогор оройтой Шалсаана шэнги хаданууд, Һэбхөөн уула, Һалбайн сагаан нуур мэтэ хэды олон уула нуурнууд хүн бүхэнэй хүйһэн бээтэй холбоотой гээшэб! Тиимэл хадань нютаг бүхэнэй зонууд нуга нютагаа, түрэл һайхан тоонтоёо магтан уран гоё дуунуудые уянгатуулан дуулалдадаг, зүрхэ сэдхэлээ ханаадаг бшуу. «Сэлгез һайхан Сэлэнгэмнай» гээд Сэлэнгын зонууд, «Түрэл һайхан Түнхэмнай» гээд түнхэнэйрхин уран гоё хоолойгоо уянгатуулан дуулалдадаг байха.

Иигэжэ хүн зоной нангин мэдэрэл, наһанайнь бодол эрмэлзэл анхаран ойлгожо, уншагшадай һанаа сэдхэл хүдэлгэмөөр найруулха

уран зохёолшын бэлиг шадабари, уран хурса үгын шэдитэ хүсэн гээшэ. Ц.Р.Галанов эхэ нютагайнгаа түхэл шарай зураглажа, тэрээн дээрэ үндэһэлжэ, үргэн ехэ дүн, согсоллол гаргажа шадаха дээдын мэргэжэл шадабаритай, уран найруулгын баян дүй дүршэлтэй байһанаа элишэлээ гэхэдэ алдуу болохогүй гэжэ ханагдана.

Уран зохёолшын энэ бэлиг шадабаринь бүришье элээр, бүришье хүсэд дүүрэнээр «Хун шубуун» гэхэн романиинь шэнжэлэн харахада элирнэ.

Ц.Р.Галановой «Хун шубуун» гэхэн роман үргэн дэлисэтэй, орёо байгуулгатай эпическэ зохёол гээшэ. Романай гол үндэһэн болгогдожо, хун шубуун гарбалтай, хуһан модон сэрэгтэй хори буряадуудай дунда үргэнөөр дэлгэрһэн домог уран шадабаритайгаар хэрэглэгдэһэн байна. Энэ талаһаань абажа харахада Ц.Р.Галановой роман Ч.Айтматовай «Белый пароход», «Пегий пес, бегущий краем моря», «Плаха» гэхэн зохёолнуудта дүтэрхы, арадай аман зохёол хэрэглэһэн талаараа Ч.Айтматовай зохёолнуудһаа дутуу бэшэ зохёол гээшэ. Гансал тэрэ хубисхал, хоёр можо, ангиин дайсад гэхэ мэтэ совет үеын зохёолнуудай шугам баримталһаараа гэдэргээл хаягдашана бшуу.

Гэбэшье үндэһэн буряад романуудайнгаа дунда Ц.Р.Галановой роман өөр өөрынгөө онсо нуури батаар эзэлһэн, буряад арадайнгаа хуби заяа хүсэд дүүрэнээр зураглан харуулһан зохёол гээшэ. Илангаяа һонирхолтойгоор, уран шадабаритайгаар хун шубуунай образ зураглагдаһан байна. Тиимэһээ зохёол дотор үгтэһэн бүхы хайн хайхан юумэн, зохёолой гүнзэги философско удха, хүн түрэлтэнэй, буряад арадай нангин мэдэрэл, мүнхэ сэдхэл энэ хун шубуунай образтой холбоотой, энэ образоор гаргагдана. Энэ талаһаань абажа харахада иимэ символическэ удхатай, юртэмсэ дэлхэйн нангин эхин үзүүр холбоһон, уг гарбалай удха үзүүр хэргээһэн образ буряад литературадамнай үгы байһан юм. Ц.Р.Галанов арадай аман зохёол шэнэ ёһоор, шэнэ янзаар хэрэглэжэ, мүнөө үе сагай уран найруулгын ёһо гурим баримталан, фольклор литература хоёрые холбоһон зохёол байгуулһан байна.

Ц.Р.Галановой «Хун шубуун» гэхэн роман уран зохёолшын метафорическэ, символическэ удхатай образуудые байгуулха уран шадабаритай, арадай хэлэндэ дүтэрхы баян үгүүлгэтэй, хурса хэлэтэй, дабташагүй найруулгын арга боломжонуудтай байһаниинь гэршэлнэ. Мүн баһа байгаалиин үзэгдэлнүүдые, хүнэй доторой байдал, хубсаһа хунарын, байра байдалын зураглан харуулхадаа бэлигтэй, дүй дүршэлтэй байһаниинь элишэлнэ.

Гэхэтэй хамта Ц.Р.Галанов юрын хүнүүдэй образуудые,

жэшээлхэдэ, Эрхэтын Бата, Гомбо үбгэн, Дабаа, Цэдэн, Балдан, Хайдаб, Жамса гэхэ мэтэнүүдэй - арадай түлөөлэгшэдэй образуудые үлүүтэ найнаар зураглаха шадбаритай гэжэ тэмдэглэхээр.

Юрэнхы дээрээ уран зохёолшын «Хун шубуун» гэнэн романиинь тэрэнэй томо, эпическэ зохёолнуудые бэшэхэ арга шадалтай байһаниинь, орёо сюжет, композици зохёохо, олон тоото геройнуудые нэгэ зохёол соо эрхилжэ, системэдэ оруулха дүй дүршэлтэй болоһониинь, буряад уран зохёолшодойнгоо дунда түрүү нуури миинтэ эзэлдэггүйень гэршэлнэ гэшэ.

Ц.Р.Галанов зохёохы ажалдаа тон өхэ эрилтэтэйгээр хандадаг, бэшэһэн зохёолнуудтаа дахин дахин эрьежэ, тэдэнээ заһадаг, нэмэлтэ хубилалтануудые оруулдаг заншалтай юм. Энэ хадаа уран зохёолшын онсо өөрсэ арга гаргажа бэшэдэгыё, профессиональна шэнжыень гэршэлнэ ха юм.

Нүгөө нэгэ тэмдэглэлтэй талань юуб гэхэдэ, Ц.Р.Галанов юрэ буса юумэнүүдые зураглан харуулхыё оролдодог бэшэ, харин юрын юумэнүүдыё, юрын хүнүүдыё зурагладаг. Тиихэдэ геройнуудайнгаа доторой байдал, психологи, сэбэр сэхэ абари зан, баян доторойнь байдал зураглан харуулхыё оролдодог, зохёолнуудаа бэшэхэдээ үнэн бодото байдал дээрэ, баримтата түүхын фактнууд дээрэ үндэһэлжэ, олоной шэнжэ гаргахыё оролдодог байха юм.

Буряадаймнай мэдээжэ уран зохёолшо, Россин Уран зохёолшодой холбооной үнинэй гэшүүн Ц.Р.Галанов мүнөө үедэ зохёохы ажалайнгаа эршэ түгэс хүсэн дээрэ ябана. Энэ хүшэр хүндэ, хүндэтэй ажалдань амжалта хүсөөд, ажабайдалайнгаа алтан һабагшаһаа үнгэ бүриин утаһа таталуулан, уран бэлигэйнгээ эди шэди хүсэд дүүрэнээр бээлүүлхыень хүсөөд, Б.Ябжановой иимэ үгэнүүдээр энэ хэлэлгээ дүүргэе: «Наһамни, хүлээгыш. Магад, алтан загаһа бариха ааламби, али үгы гү? Наһамни, хатуу шэрүүниие амсажал үзэһэн наһамни, хэзээ нэгэтэ шатажа барагдаха наһамни, хүлээгыш. Нэгэ заахашье хүлээгыш даа!» - гэжэ буряадаймнай мэдээжэ уран зохёолшо, Ц.Р.Галановой дүтын нүхэр ябаһан Балдан Ябжанов бэшээ һэн. Далан наһанайнгаа дабаан дээрэ гаража, улам эршэтэйгээр ажаллан, үшөөл баригдаагүй ябаһан алтан загаһа барихыень, хүсэлэйнгөө орьёлдо хүрэхыень хүндэтэ Ц.Р.Галановтаа үрезе!

С.Ж.БАЛДАНОВ,
хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор, профессор,
Россин Уран зохёолшодой холбооной гэшүүн.